

DEPEGÖZ KARAKTERİNİN ARKAİK RİTÜEL ANLAMI

Archaic Ritual Semantics of the Character Tepegöz

Halil AĞAVERDİ*

Öz: Oğuz halk hikayelerinde arkaik düşünceye bağlı karakterden bir de Depegözdür. Mektelede bu karakter arkaik ritüel bağlamında araştırılmıştır. a İnceleme sonucunda anlaşılıyor ki, Depegöz bir fobi karakteridir ve arkaik ritüel personajdır. Bu ritüelin rudimentleri oğuz eposunda kendi izlerini korumuştur. Rudimentlerin arkaik ritüel anlamının incelenmesi ile eski oğuz çobanları arasında oynanan "Depegöz oyunu" tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Oğuz, hikaye, Depegöz, arkaik, ritüel, rudiment

Abstract: One of the characters connected with the archaic imaginations in the epos Oghuz is Tepegöz. In the article this character was analyzed in the context of archaic ritual. As a result of the analysis it is known that Tepegöz is a fear character and it is also an archaic ritual personage. The rudiments of this ritual have saved its signs in the epos Oghuz. With the analysis of rudiments of the archaic ritual semantics the game "Tepegöz" played among the ancient Oghuz shepherds is investigated in the article.

Keywords: Oghuz, epos, Tepegöz, archaic, ritual, rudiment

Makale Gönderim:
19.05.2015
Kabul Tarihi:
27.05.2015

* Doç. Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü. aqaverdi@yandex.ru.

GİRİŞ

Orta çağ Oğuz epik geleneğinde izlenen Depegöz karakteri çeşitli yönlerden araştırılmıştır (Tehmasib, 1961; Abdulla, 2009; Kazımoğlu, 2011; Rzasoy,2005; Eliyev, 2011 ve b.). Alman araştırmacısı Fridrih fon Dits 1815. Yılında “Oğuz siklopu” adlı mekalesinde Oğuz Depegözünün Yunan Polifeminden daha eski olduğunu yazmıştı (Abdulla, 2009). Bu karakter Oğuzların aşiret döneminden, doğa ile iç içe yaşadıkları zamandan kalmıştır. Totem inançlarının aktif olduğu zamanın gerçekleri, oğuz çoban ritüelleri orta çağ epik geleneğine taşınmış ve halk hikayelerinde izler bırakmıştır. Depegöze çoban tasavvurları, çoban toplumu ve kültürü bağlamında bakdığımız zaman karakterin fonksiyonel anlamını daha net bir şekilde öğrenebiliriz. Depegöze çoban bağlamında bakmamızı koşullandıran bir çok nedenler bulunmaktadır. Bunların en başında Depegözün çoban oğlu olması (Konur Koca Sarı Çobanın oğlu) gelir. Tabii ki, çobanın oğuz kültüründeki yeri oldukça önemlidir. "Depegöz" kendisinin koyun sürüsü "olması ile çoban simgelerini koruyor. Araştırmacı X.Koroğlu da böyle bir görüş ifade etmişti: "Basatın Depegöze vurduğu oklar ona batmayınca Depegöz ayılır ve Basatı görüp diyor:"Oğuz'dan yine bize bir türfende kuzu geldi" (Kitabi-Dede Korkut, 1988;101; Koroğlu, 1976). Buna benzer örnekler üzerinde gözlemlerden böyle bir sonuca gelinir ki, "Depegöz gerçekliği-babasından gelen özellikleri, daha geniş anlamda ise kendi Oğuzluğunu-çoban zümresine özgü nitelikleri korur". Burada Depegözün karakterini belirleyen genolojik kaynağın, yani onun mensup olduğu soyun, sülalenin rolü belirleniyor. Anlaşılır ki Depegöz kendi karakterindeki çoban özellikleri ile baba başlangıcını hatırlatıyor. Bu olgunun tespiti bir takım meseleleri de açıklar: İlk önce karakterin gerçek bağlamı açıklanmış olur. Belli olur ki, Depegöz kendisinde çoban özellikleri taşıyor. Burada Depegöz kendi tabiatı itibariyle hem de "çoban" dir. Bu "çobanlık" özelliği Oğuz kültürünün merkez hatlarından birini teşkil edir. Böylece, Depegözdeki "çoban hisleti" nin tespiti Oğuz kültürünün temel özelliklerinin antikahraman paradikmasında anlaşılmasını sağlayabilir. Nazara almak gerekir ki, antikahramanın işlevleri farklıdır ve o kahramana karşı yöneliktir. O zaman metin bilgisini fonksiyonel açıdan "tersine" okumak gerekiyor. Çünkü, çobanın fonksiyonu koyunları korumak, Depegözün fonksiyonu ise koyunları yemektir. Demek ki, Depegöz antiçobandır ve Oğuz iline karşı yıkıcı faaliyetlerde bulunur. Çoban oğlu olup çoban felsefesi ile çobançılığın esaslarını yok edir. Şunu da dikkata alalım ki, çoban aynı zamanda hayvanların sahibi, eski animist görüşlere göre koruyucu ruhtur, başka deyişle "saya"dır. İnsanlar için Karaçuha olduğu gibi, hayvanlar için de çoban koruyucu ruhtur. Ama bizim çobanın oğlu bunun tam tersidir.Meseleye bundan sonra ve daha derine doğru baktığımız zaman imgenin arkaik ritüel katını görüyoruz.

Depegöz arkaik ritüel personajı gibi.Depegözün ritüel personajı olması onun "yalancı dünya" ya dahil olması bilgisi ile de tasdikini buluyor. Çünkü ritüel insanların hayatının önemli olaylarını kuşatmış, onları sembolik şekilde canlandırmış, oyun

olarak oynanılmış, kutsal bir anlam kazandırmak için çaba gösterilmiştir. Depegözün "yalancı dünya" ya gelmesi onun ritüel mekanına dahil olması demektir. "Yalancı Dünya" ise ritüelin kendisidir, yani sembolik bir dünyadır. Burada ritüel bir oyun gibi oynanılır. Lakin bu oyun kutsal mahiyette bir oyundur ve ritüelin amacı ve görevi profan dünyayı sakrallaştırmaktır. Bu yolla gerçek yaşamın sorunları çözülür ve ya sakral destek verilerek hafifletirilir. Sonraki dönemlerin törenleri gibi onun da kendine özgü sakrallaştırıcı unsuru-duası (alkışı) vardır. Eski düşünce döneminin inançları da (animist, totemist) bu ritualın içinde kendi yerini tutar. Sakrallaştırma amacı ritmik ve periyodik şekilde işlem gören arkaik ritüel sonraki dönemlerin halk oyunlarına ve halk tiyatrosuna dönüşür. Bu "yalancı dünya" da, yani ritüelde Depegözün yeri koyunları yok etmek isteyen personajdır. Konur Koca Sarı Çoban ise ritüel göçünün icracısıdır. Onun ritüel görevi sürüyü sağ salım yaylaya veya kışlaya götürmektir. Ritual göçünde çeşitli engeller-denemeler oluyor ki, bunlardan biri de Depegözdür. Depegöz tehlikeli bir testtir ve Oğuz eli ondan geçmelidir. "Ritüel (hatta periyodik olarak tekrarlananlar) çalışanların hayatında bazı kritik geçitlerden oluşan olaylardır" (Bayburin, Toporkov, 1990;17). Bu geçitte çok kayıplar gözlenilir. Eski ritüelin sert koşulları altında oyun gerçekleşir. Ritüelin böyle bir özelliğini de belirtelim ki, "onun başarılı geçirilmesini tüm toplum istiyor" (Bayburin, Toporkov, 1990;17). Çoban Konur Koca gibi kurt derisinde, kurt cildinde koyunların önünde gedir. Ritüelde o kurt toteminin görevini de yerine getirmiş olur. Sarı Çoban gibi ise hayvanların (burada koyunların) sahibi rolünde çıkış eder. Sarı Günün sembolüdür ve sosyal düzeyde Oğuz'un fraternal ataları Gün hanı bildirir. Yani Sarı Çoban sosyal düzeyde Han'ın hayvanlarının "emiri-ahırını", ritüel sembolik olarak Gün hanı temsil eder. Oğuz elinin mal-mülkü ona itibar edilmiştir. Aynen Kazan Han'ın Karaca Çobana itibar ettiği gibi. Günü sembolize etmekle Sarı Çoban astral inançları da kendisinde içerir. Sarı Çoban arşetipinde, özellikle, solyar mitin varlığı görülmektedir (Örneğin, kurta hitaben söylenen "Garangu akşam olunca günü doğan", burada Kurt ve Gün).

Ritüel personajının sakral elementleri. Ritüel için işaretlilik, semboliklik ve sakrallık esas özelliklerdir. "Normal davranıştan farklı olarak ritüel davranışı maksimum işaretli olur, amacı pragmatik değil, sembolik olur" (Bayburin, Toporkov, 1990;17). Aynı zamanda "eski toplumda kendisini anlamak için sakrallık çok önemli sayılır, sakral olan kozmolojik, yaratılışın başlangıcına aittir ve her yıl bu geleneğin esasen, ritüelinde yeniden oluşturuluyor" (Toporov, 1995;11).

Karakterde mitin katkısı Depegözün parmağında taşıdığı Peri kızının yüzüğü ile nitelenmekte. Bu yüzük, karakteri magik elementlerle zenginleştirir ve onu yenilmez kılar. Böylece, Depegöz mit ve gerçeklik, animizm ve totemizmi kendisinde birleştiriyor. Depegözün ikili karşıtı olan ve boyda (hikayede) kahraman paradikmasının merkezi karakteri Basata karşı ikircikli (ambivalent) elementler (örneğin, Depegözün Basata söylediği "emdi kardeşiz, kıyma mana!" müracietindeki

“dost-düşman” ikili opozisyonunda olduğu gibi) izlenilebilir. Bu özellikler mit gibi Peri kızından doğma motivinde büyü, magik elementlerde, gerçeklik olarak ise Çoban oğlu olma motifinde ve “çoban hisleti”nde görünür. Burada “Peri kızı” ritüelin sakrallaştırıcı işaretlerinden biridir. Onun sembolik anlamı kamlama ile ruhun tutulmasıdır. Kamlamada ruhun tutulması ritüeli gibi arkaikleşmiş ve çoban tasavvurunda ve ozan tefsirinde efsanevi Peri kızı prokarakterine trnasformasyon olarak hikayenin yapısında motiflenmiştir. Burada Peri kızının tutulması tutulan ruhu sembolize etmektedir.Yani, Peri kızı mit poetiğinin “sanatsal koloriti” rolünde çıkış yapar. Kamın ruhu tutması ile Çoban'ın Perini tutması arasında yapısal-tipolojik identiklik gözükmüyor. Çobanın çobancasına yaptığı hiperaktif hareketi “edip kompleksi” nden farklı olsa da, davranışın serbestliği açısından poligamiya döneminin rudimentlerini yansıtır. Çünkü, “totemin bulunduğu her yerde böyle bir kanun var: aynı toteme bağlı olanlar bir birileri ile cinsel ilişkide olamaz ve evlenemezler. Elə bu da totemlə bağlı ekzogamini engellemektedir” (Freyd, 2012:8). İstisna etmek olmaz ki, Peri kızı ritüele katılan karakterlerden biridir. O, Peri kızı rolünde ritüele girer, çobanın yapıncasından geçerek esas personajın sakrallaştırılmasında katkıda bulunur. “Yapıncadan geçmek” “yapıncayı atıp-dutmakla” çok uzak mesafeli durumlar değildir. Demek istediğimiz şu ki, Peri kızı ile izdivaç da gerçek değil, sembolik niteliktedir ve ritüelin Depegözünü olağanüstü yapmak için yapılan harekettir.Bu karakteristik özellik şöyle anlatılıyor: “Öncelikle insan kendini öyle yapıyor ki, onu herhangi ilahi güç müşahde eder, ritüel de, etiket durumu da öyle düzenlenir ki, o yüksek gücün orada doğrudan katılımı sağlanmış olsun. Bazı durumlarda katılımcılardan biri İlahi gücü, ölen yakınları, öteki dünyanın koruyucuları vb. temsil edir. Müvafik olarak onların doğurduğu verbal ve davranış metinleri sanki onların kendilerinden değil, onların temsil ettikleri ilahi güçlerden gelir”(Bayburin, Toporkov, 1990:7). Böylece, tüm sakral araçlar Oğuz'un her bir bireyinin gözünü depesine çıkaran Fobiya imgesinin ritüel personajını yaratmaya hizmet eder. Ritüel personajı deri içine salınır, “kam tarafından kamlanır” (kutlama yapılır), yani sakral güç alır ve “ok batmaz, kılıç kesmez” kalitesi kazanıyor, beyler tarafından (Depegözün tekmelenmesi) vurularak büyüyor. Bu vuruş da ritüel vuruşu ve şu da sakrallaştırma araçlarından biri. Deri içindeyken tekmelenme ritüel anlamına göre doğmadan önce garğınma (lanetlenme) demektir. Bu negatif-iletişimsel ritüel hareketi personajın olumsuz yüklenmesini sağlar ve sakrallaştırma araçlarından biri olarak katılımda bulunur. Animist tasavvurlar kendini mitolojik unsurlarda ve magik fonksiyonlarında gösterir.Totem görüşleri ise inanç sistemindeki kült konstruksiyonlarının çeşitli ifade biçimlerinde izlenilebilir. Hikaye metnindeki totem tasavvurları ve imgelerin totem niteliği zemin katta kendisini gösterir. Metindeki karakterlerin isimleri bunun hem zahiri alameti, yani yüzde görünen kısmı, hem de onun totem bağlılığının kodunu deşifre eden anahtar rolünde olabilir. Boydaki (hikayedeki) isimlerin içinde totem görüşlerini ifade eden büyük bir isim grubu kalmıştır. Bunlar karakterin totem özelliğini ve arkaik ritüeldeki yerini belirlemek için kullanılabilir.

Depegöz ve Köse. Başlangıcını kaos mitinden alan ve animist tasavvurlar döneminde magik fonksiyonlu unsurlarla zenginleşen ve destan yapısının antikahraman kutbuna "ok batmaz, kılıc kesmez" karakter gibi giren Depegöz bu özellikleri ile diğer karakterlerden farklı. Totem karakteri gibi ritüelde Depegöz başına tek bir göz yeri olan deri maske giymiş oyuncu olarak görülebilir. Ritüelde bu karakterin rolünü oğuz yiğitleri icra edebilir. Bunu biçimsel açıdan "Köse-köse" oyunundaki Köse ile karşılaştırabiliriz. Köse ritüel karakteri gibi kişi temsil ediyor ve "öteki dünya" ya yolcu edilir. Ona verilen pay inisiasyon ritüelinden sonra, yani kişi ölüp "öteki dünya" ya gittikten sonra yaz gibi dirildikde getireceği bolluğu sembolize eder. Yani, Köse "öteki dünya" ya ne kadar bol hediye ile giderse, o kadar da bol ürünle bu dünyaya döner. Arkaik ritüel inancı şudur: bu dünyada ürün profan şekilde alınır, "öteki dünya" da sakrallaştırılır ve yeniden bu dünyaya getirilir. İnsanların hayatında kullanılan zorunlu ürünlerden oluşan hediyeler ölen Kışla "öteki dünya" ya gönderilir, yeni sezonda ve dirilen İlkbaharda bol ürün şeklinde bu dünyaya döner (Halil, 2012). Ana karakterlerden birinin Depegöz olduğu arkaik göç ritüeli de verimlilikle bağlıdır. Bu ritüel kompleksi motiflenmiş ve tür olarak boyu (eski oğuz halk hikayesi şekli) biçimlendirmiş, onun olay örgüsünün ve karakterlerinin arşetipini oluşturmuştur. Böylece, ritüelin yapısı boyun (türün) yapısı ile tipolojik identiklik düzenleyerek onun (halk hikayelerinin) esaslarını oluşturmuştur. "Basatın Depegözü öldürdüğü Boy" arkaik göç ritüelinin hikayeleşmesi ve epik gelenekte motiflenmiş biçimidir. Depegöz de arkaik ritüel karakteri gibi "öteki dünya" ya daha fazla koyun-kuzu götürür. Bu göç ritüelini geçemeyerek bu dünyada göçe bilmeyenler Depegöz aracılığıyla "öteki dünya" ya köçürler. Kaosa gönderilen koyun-kuzu ritüel kurbanı gibi sakral mahiyet kazanıyor ve bir sonraki göçte, yılda ve dölde dölün bolluğunu sağlamaya hizmet eder. Bu yüzden de ona verilen kurbanların sayısı çoktur. Bu da Oğuz'un artışına gösterilen sakral ritüel desteğidir.

Antiqəhərman ve mediator. Hikayede Depegözün antikahraman kutbu çok güçlü yapılmıştır. Onun konumu oldukça sert ve amansızdır. Görünür, buradaki aşırı sertlik mediator karakterin çatışma çevresine girmesini ve dramatikliği düzenlemesini koştandırmıştır. Halk hikayesi yapısına göre böyle bir imge aksakal Dede Korkutdur. Dədə Korkut Depegözle konuşuyor ve "günde iki adam ile beş yüz koyun" vermeye ikna olur. Buradaca belirtelim ki, "500 koyun ve iki adam" Oğuzca bir sürü birimini ifade etmiş olmalıdır. Yani, Depegöze her gün bir sürü çobanı ile birlikte verilir. Bu hem de her gün bir sürünün ritüelden geçirilmesi anlamına gelir. Ritüel denemesine göre iki çoban sürüyü Depegözden geçirmelidir. Ritüel bağlamında da Dede Korkut ritüel icracısı gibi ona müdahale eder. Depegözün Dede Korkutla anlaşmasını K.Eliyev Korkutun da gerçeklik ve mitin kavuştuğu bir karakter olmasına bağlıyor: "Böylece, Depegözle gerçek Oğuz adamı konuşa bilmediği gibi, onu gerçek Oğuz yiğidi de yenemez. Depegözle kendisinde gerçeği ve miti yaşatan Dede Korkut anlaşabiliyorsa, onu yenmek isteyen yiğit de kendisinde işte gerçekle miti birlikte yaşatan imge olmalıdır"(Eliyev, 2011;41). Hikayede böyle bir karakterin

Basat olduğu gözüküyor ve ona bu kaliteyi kazandıran özellikleri dikkatini çeker: "Basatın gerçek dayanacağı Aruzdursa-atasıdır, mitolojik kaynağı aslandan gelir. Çünkü Basat Aruz ihtiyarın kaybolmuş oğludur ve onu "bir aslan bulub almış, beslemiştir " (Kitabi-Dede Korkut, 1988; 98).

Ritüelde Çobanın oğlu Depegözü oynuyor ve koyunların yolunu kesir. Çobanın oğlu babasına göre kurt totemlidir ve bayböre boyuna mensupdur. Basat ise at boyunun sürüsünü ondan geçirmelidir. Kurt hem kurtarıcı, hem de yırtıcı karakteri ile attan güçlü olduğu için börü (kurt) boyu da at boyundan güçlüdür. Totem karşılaşmasında at boyunu temsil eden Basatın kurt boyuna mensup olan ve ritüelin Depegözünü oynayan Çoban oğlundan sürü geçirmesi pek de mümkün gözüküyor. At boyunun Alpi Aruz bu zayıf noktayı bildiğine göre oğlunu Aslan boyunda büyütüştür. Basatın aslanın sütle beslemesi motifinin işareti onun annesinin, yani Alp Aruzun hatununun Aslan totemli boydan olması demektir. Çünkü "toteme bağlılık ya anne, ya da baba tarafından olabilir. Totemin ana tarafından geçmesi, ata tarafından geçmesinden daha eskidir" (Freyd, 2012;7). Kadın hattının lider konumu Aruzun kız kardeşini de aslan boyundan olan Kazanın babasına vermesinde izlenilebilir. Yani Kazanın annesi Aruzun kız kardeşidir (bacısıdır) ve boy söyleyicisi de bunu dikkate ulaştırmanın gerektiğini bilir. "Kazan Han'ın evinin yağmalandığı boy" da da Kazan kafirden ilk önce karısını ve oğlunu değil sadece annesini istiyor. Bu husus totemle ilişkilidir. Görüldüğü gibi, Aruz Aslan boyu ile geniş akrabalık ilişkileri kurmuş ve en güçlü totem klanını kendi tarafına çekebilmiştir.

Depegözün ritüel rolü ona üstün makam kazandırıyor. Şu nedenle hem aslan, hem de at boyunun temsilcisi Basata kolaylıkla yenilmez. Bura kadar at boyunun aksakalı Dede Korkut ritüele mediator olarak dahil olur. Hikaye seviyesinde, yani sosyal bağlamda o Depegöze minnetçi düşer. Görünür, ritüelde Depegözden geçemeyen sürüler Depegözün boyuna (klanına) kalır, yahut da hanın sürülerine katılır. Depegözün koyunları yemesi motifinin de sembolik anlamı şu demektir.

Boya Bayındır Han'ın yerinde olmaması motifi ise yine boydaki öykünün bir ritüel olduğunu gösterir. Çünkü ritüel sırasında herkes ritüelin geçirildiği yere toplanır: bazıları icracı, bazıları katılımcı, kimi de seyirci olur. Bayındır Han herkesten önce ritüel mekanına gelmiştir. O geldiğinde Depegöz henüz ritüel maskesini geymemiş, bir yığnaq gibi derinin içinde gizlenmiştir. Her kimse gelip o yığnağa değiniyor ve toxunduqca da yığnaq büyüyor ve deri içinde gizlenmiş Depegöz ritüel meydanına girmiş olur. Ritüelin başlanması emrini de Bayındır Han verir ve Aruz aracılığıyla Depegözü ritüale sokar. Aruz yaşlıdır, boy başkanıdır, aynı zamanda onun ritüel tecrübesi de büyüktür. Epik bilgiyi ritüel manası ile okuduğumuz zaman görüyoruz ki, ritüelin esas karakterleri (Depegöz ve Basat) da Ârûzla ilişkilidirler. Bu da Aruzun ritüel icrası sırasında üzerine düşen görevini göstermektedir. Böylece, ritüelde her kes (Kalın Oğuz eli) sakrallaştırma (kutlama) sürecinde yer alıyor ve Oğuz'un devletinin daha da zengin olması için dua (alkış) ediyor.

Ritüel savaşı. Basatla Depegözün savaşı motivinde dikkati çeken analizlerin içinde ilginç konulardan biri savaşın hikaye, destan veya epik niteliğinin açıklanmasıdır. Bu durumda karakterler savaşçıdan daha fazla savaşı oynayan oyuncu gibidir. Bu olgu da epik metnin yapısal temelini arkaik ritüelin oluşturduğunu göstermektedir. Arşetipdeki ritüel savaşı ritüel pozisyonlarına göre değişebilir. "Basat Depegözü öldürene kadar ve Depegözü öldüründe destan kahramanıdır, onu öldürdükten sonra ise mitolojik karakter haline geliyor" (Eliyev, 2011;48). Böyel bir yaklaşım farklı deyilişle, savaşın ritüel savaşı olması demektir. Burada kahraman mitden çıkmış ve yeniden mite dönmüştür. Epik hikaye onu mitolojik görüşler hesabına canlandırmış, olay örgüsü ritüel oyunundan, imgeler ritüel personajlarından alınmıştır. Dikkati çeken önemli noktalardan biri de Depegözün gözü ile ilgilidir: "Depegözün gözü çıkarıldı, aslında o artık ölmüştür, fakat bedensel yönden halen sağdır. Bundan sonra Basat Depegözlü değil, Çoban'ın kör oğlu ile savaşı. Yani Basat için savaşın geri kalan kısmı bir hayli kolay geçebilir. Lakin kör Depegöz kendi savaşına hem mitolojik, hem de gerçek düzeyde devam eder. "Gözü ölen" gerçek Depegöz, yani Çoban'ın kör oğlu "nere urdi, haykırdı kim, tağ ve taş yangulendi. Basat sıçradı. Qoyun içre mağaraya düştü" (Kitabi-Dede Korkut, 1988; 101). Mitolojik Depegöz Basatın koyun derisi içinde olduğunu bildi ve Basat da mitolojik düşünce ile koyun derisi içerisinde kurtuldu" (Eliyev, 2011;42). Burada Depegözün "depegözlük"den çıkması durumu dikkat çekicidir. Durumun ritüel anlamı "oyunun bitmesi" demektir. Yani "Göç" ritüelinin koyunları koruyan personajı rolünü oynayan Basat göçün önünü kesen Depegözün tekgözlü maskesini çıkarıyor. Böylece hem ritüelde sakrallaşma (kutlama) işlemi tamamlanmış olur, hem de tekgözlü maskesi çıkarıldıktan sonra Depegöz de depegözlüyünü kaybediyor, rolden çıkar ve sadece Sarı Çobanın oğlu gibi ritüelden ayrılır.

Arkaik kişi kurbanı. Hikayede Korkutun Depegözle "sözleşme"si de ritüel bağlamında açıklanabilir. Ritüelde kişi kurban verilmesinin arkaikleşmesi kişi kurbanının sayısının azalmasında izlenilebilir. Çünkü kurbanlık için 2 kişi, 500 koyun tasarlanmıştır. Her halde adam kurbanının izleri tamamen silinmemiştir. İbrahim peygamberin oğlu İsmail'i kurban kesmek isterken Allah tarafından koç kurbanının gönderilmesi artık kişi kurban verilmesi döneminin bittiğini gösterir ve ondan sonra bu rönesans olayı her yıl kutlanmaya başlar. Hikayede ise totem döneminin ritüeli icra olunur. Ritüelin koşullu ruhani rehberi Dede Korkut ona müdahale edebiliyor. Oğuz halkının kişi kurbanına itirazı arkaik ritüel rudimentlerinde izlenilir. Depegöze kişi kurbanı verilmemesi için onunla mücadele ediliyor. Totemist-magik Depegözle totemist-Tanrıca Basat karşılaştırılıyor. Basatı her ölümden Tanrı kurtarıyor. Bu da onun animist ve totemist tasavvurlar üzerinde zaferini gösterir. Hikaye metnindeki kahraman-antikahraman kutuplaşması mecazi şekilde tasavvurlar arasındaki mücadeleyi temsil eder.

Depegözün inisiyasyonu. Boyda dikkati çeken konulardan biri de Depegözün inisiyasyonudur:"Depegöz yeniden dirilmek için kendi ölümünü kazanıyor. Başka deyişle, o, kendi ölümü ile yeniden dirilmek istiyor ki, bu, onun efsanevi doğum idealidir. Böylece, boyda (hikayede) arkaik ritüelin sembolik yanıtını veren mitlə onun motifleri üzerinde oluşan kahramanlık destanının savaşı sona eriyor. Daha geniş bağlamda stratejik olarak mitolojik düşünce kazanıyor. Bu kazanılmış zafer boyun poetiğinde bir biçimde devam ediyor, yani Depegöz bir şekilde diriliyor "(Eliyev, 2011;43). K.Eliyev "Depegözün dirilişi" ni, yani onu sirkulyar mit olayı gibi izahını eposun yapısında arıyor ve bunu epik çelişki seviyesinde açıklar: "İç Oğuzla Dış Oğuz arasındaki dengesizlik giderek nefret şeklinde görünmeye başlar. İçinde İç Oğuz'a nefret besleyen Aruz için Depegöz gökten inme bir fırsattır. Bu fırsatı Aruz hemen değerlendiriyor ve aslında onu İç Oğuz'a karşı koymayı düşünüyor.Ama sonuç gözlenildiğinden daha vahim şekil aldığına göre meseleni durdurmak için oğlunu oğulluğu ile savaşa gönderiyor.Gerçek oğul yalancı oğulu öldürüyor, yani kaos kozmosa dönüştürülür ve bu kez yeni kozmos kaostan (Depegözden) geçerek Basat kuruluyor. Böylece, Aruz Depegözden de güçlü bir kuvvet sahip olduğunu göstermektedir (Eliyev, 2011).

Antikahraman paradikması. Oğuz beylerinin hepsi alp deyil. Ama Aruz alpdır. Kazanın da dayısıdır. Kazana herkesin "ağam" dediği yerde sadece o "beyim" diyor. Bu da onun manevi üstünlüğünü ve büyüklüğünü gösteriyor. Çünkü o "toquz goca başları" dir. Yani Kalın Oğuz'un "ihtiyarlar meclisinin" nın başkanıdır. Eski Türk kültüründe saraylarda bulunan böyle bilginlere "öge" denildiğini M.Kaşkarlı "Divan"ından biliyoruz. Hana önemli konularda o yardım ediyor, öğüt verir, yol gösterir. Ülkenin sınırlarına gidildiğinde orduyu kimin yönetimine bırakıp gideceğini de o soruyor. Aruz Kazandan memnun görünür. Çünkü Kazan defalarca tedbirsiz davranıyor, evi kafirler tarafından yağmalanır, yurdu talanır, kız-gelin esir düşer ve s. Dikkata dutalım ki, Kazanın esir düşen annesi onun bacısıdır.Aruzu ablası oğlunun bir başkan gibi yanlışları rahatsız ediyor ve bu endişe, kırgınlık tedricen gazaba, nefrete dönüşür. İlişkideki bu ters durumlar hikayenin yapısında kahraman-antikahraman dramatizmini büyütür ve epik çelişkiyi güçlendirmeye hizmet ediyor.

Totem klanı çatışması. "Totem her şeyden önce klanın atasıdır. İkincisi, klanın koruyucu ruhu, ya da muhafızdır" (Freyd, 2012;7).Totem ilişkileri seviyesinde Aruz at klanının fratrial başkanıdır. Bacısı oğlu Kazan ise Aslan klanına bağlıdır. Burada klan ayrılığı vardır. Bu klan ayrılığı İç Oğuzla Dış Oğuz arasındaki çelişkili ilişkinin temelini oluşturur. İç Oğuzlar büyük çoğunlukla kurt totemlidir. Dış Oğuz'dan olan Deli Karçarla görüşmeğe da boyu at olan Dede Korkut gedir. Kurt klanının totem başkanı Beyrektir. Aslan, kurt ve at totemli boyların arasındaki ilişki aşağıdaki örnekte de görülmektedir: "Ağ sazın Arslan'ında bir köküm var.Ala kaz tek otlamağa düzlerimde bir at koymaz.Korku bilmez kurt yavrusu erkeyinde bir köküm var, korkusundan çobanların koyunları otamaz" (Kitabi-Dede Korkut, 1988;122).

Klanlararsı savaşta Beyrek öldürülür. Böylece, İç Oğuz'un koruyucu-totemi imha edilmiş olur. Bundan sonra ise aslan klanı ile kurt klanı birlikte at klanının başkanı Arûzu öldürürler. Bu da sosyal düzeyde Dış Oğuz'un asi klanı için görk olur. Bundan sonra bir sonraki kozmos kurulmaya başlar. Boyda totemlerin ölümü (Beyrâyin ölümü, Aruzun ölümü vb.) totemçi tasavvurların iflasını, tanrıçılığın hakim konuma geçmesini gösteriyor. Bunun da üzerine hafif perde gibi islami tasavvurlar katı örtülür.

Hikayede Arşın'nın oğlu Direk Tekurla Aruz arasındaki benzerlikler Aruzun da kâfir ile aynı işaretli olduklarına kanaat getirir ve onun antikahraman kutbuna aidliğini aydınlatır. Direkle Arûzu birleştiren ortak özelliğin kâfirlik olduğu görülür. Bunlardan biri Kaba ağaç inancını ("Direk" ismi ile), diğeri ise totemist şamanı (at ağızlı) motiflendiriyor. Depegözle Basat da aynı imgenin mit ve gerçeklik paradikmalarıdır. Basat da Kaba ağaca ve Goğan Arslan'a bağlıdır. Artık İslami mahiyet kazanan hikayenin yapısında bu tür unsurlar kâfir karakterine uygulanır ve antikahraman kutbuna doğru sıkıştırılır.

SONUÇ

Araştırmada Orta çağ Oğuz epik geleneğinde kaos karakteri arkaik ritüel ve totemizm bağlamında araştırılmış, ritüel ve türün yapısal tipolojik özellikleri belirlenerek, poetik sorunları aydınlatılmış, metin bilgisinin düşünce, içerik özellikleri, imgeler sistemi, epik çatışmayı oluşturan dramatizmin konfliktolojik esasları, ikili oppozisyonlar, sosyal ve sembolik düzeyde izah edilmiştir. Konu dikkatle incelenmiş, metin ve kapsamını (bağlamı) çalışmanın esası ile doğrudan ve detaylı şekilde ele alarak objektif bilimsel sonuçlar elde edilmiştir. Bunlardan biri yukarıda bahsettiğimiz "Çoban" işaretidir. Göstergi açısından, yani kodlaşmış bilgi olarak Depegözün işareti, yani onun sembolik anlamını deşifre eden anahtar kelime "Çoban oğlu" olarak alınmıştır. Depegözün anlamını aydınlatan ve onu tam olarak tasavvur etmeye imkan veren onun "çoban hisleti" olduğu kanaatine gelinmiştir. Depegözün bağlamının çobançılık olduğu ve çoban oğlu olarak doğduğu ve çoban oğlu olarak öldüğü dikkatte alınmıştır. Çobançılığın dışında ise o çoban dünyasından ayrılmayan ve onun aksi fonksiyonlarını taşıyan antiçoban olduğu aydınlatılmıştır. Göründüğü gibi, mevcut araştırmalar hikayenin epik yapısını açar ve metnaltı düzeyde işaretli unsurların sembolik anlamlarının aydınlatılmasına destek olur. Çünkü metnin üst katının ve bağlamının incelenmesi ile metnin sosyal düzeydeki profan elementleri aydınlatılır ve bundan sonra arkaik ritualın ve mitolojik tasavvurların sakral yönlerini belirlemek için uygun koşullar oluşmuş olur.

Boyun incelenmesi onun arkaik ritüel katının aydınlatılmasına imkan sağlamıştır. Böyle ki, boyun göstergi açısından incelenmesi ile işaretlerin sembolik anlamları, mitolojik tasavvurlar ve totem görüşleri bağlamında açıklanmış, ritüel rudimentlerinden arkaik ritüel restore edilmiştir. Ritüelin esas anlamını türkün doğayla mücadelesi, başarılı oğuz yiğidi yetiştirmenin esasları oluşturmaktadır. Ritüelde oğuz ve korku miti karşılaştırılıyor ve mesele oğuzun yararına çözülür. Bu ritüel çoban bağlamında gerçekleştiğine göre doğanın hazır şekilde kullanıldığı dönemin görüşlerini de kapsıyor.

Boy mitler seviyesinde kendisinde kaos-kozmos ilişkilerini içerir. Bu kendini hikayenin yapısında da çeşitli şekillerde gösteriyor..

Ritüel seviyesinde boy ritüelin sakral-profana ilişkilerini yansıtır. Bu da hikayede kendi yansımını bulur. Boy arkaik ritüelin epik ifadesi olur.

Boy (hikaye, destan) seviyesinde kahraman-antikahraman ilişkilerini yansıtır ve alplık döneminin kahramanlık düşüncesini ifade eder. Epik çelişkinin temel kaos-kozmos, sakral-profana oppozisyonu ve totem çatışması oluşturmaktadır.

Ritüel, kod, veri ve şema seviyelerinde boy transformasyon edilir; ritüel olayı hikayenin yapısında olay örgüsünü, ritüel karakterleri hikaye imgelerini, karakterleri, ritüel hareketleri hikaye motiflerini şekillendirmiştir. Hikayedeki her bir yapısal birimin arkaik anlamı onun ritüel rudimentlerinde izlerini barındırıyor.

KAYNAKLAR

- Abdulla K. (2009), Mifdən yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı, Mütərcim, 2009.
- Bayburin A.K. Toporkov A.L. (1990), U istokov etiketa. Leningrad, Nauka, 1990, 166 s.
- Əliyev K. (2011), Eposun poetikası: "Dədə Qorqud" və "Koroğlu". Bakı, "Elm və təhsil", 2011.
- Təhmasib M. (1961), Dədə Qorqud boyları haqqında, AŞXƏDT, I kitab, Bakı, Elm, 1961, s. 4-51.
- Təhmasib M. (1972), Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Elm, 1972, 399.
- Торопов В.Н. (1995), Mif. Ritual, Simvol, Obraz. İssledovaniya v oblasti mifopoietičeskoqo: İzbrannoe. Moskva, "Proqress"- "Kultura", 1995, 624 s.
- Kazımoğlu M. (2011), Folkorda obrazın ikiləşməsi. Bakı, Elm, 2011.
- Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası: (2000), 2 cildə, I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 623 s.
- Kitabi-Dədə Qorqud. (1988), Bakı, Yazıçı, 1988.
- Короглы Х. (1976), Огузский героический эпос. М., Наука, 1976, 278 с.
- Книга моего Деда Коркута. (1962), Огузский героический эпос. (Пер. В.В.Бартоьда). М-Л, Изд-во АН ССР, 1962, 299 с.
- Xəlil A. (2012), Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 144 s.
- Rzasoy S. (2005), Oğuz mifoloji - epik dünya modelində kaos – "yalançı dünya" // III Uluslararası Folklor konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s. 371-375.
- Freyd Z. (2012), Totem və tabu. Bakı, Qanun, 2012.

